

ἀσέβειό του. Ἐασέβησε ἀπέκειντι τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ ἀσέβησε ἀπὸ πόνο, ὅχι ἀπὸ περίσσευμα εύτυχίας.

11.— Πεθαίνουν καὶ οἱ πλούσιοι, ὅπως πεθαίνουν καὶ οἱ φτωχοί. Πεθαίνουν καὶ οἱ ὄφεγτάδες, ὅπως πεθαίνουν καὶ οἱ σκλάδοι. Μπορεῖ, στὴν ἱστορία, νὰ σκέπτονται ὅτι θέλουν καὶ ὅτι τοὺς συμφέρει οἱ πλούσιοι καὶ οἱ φτωχοί, οἱ ισχυροὶ καὶ οἱ ὀδύνατοι. Μπορεῖ τὴν ἡθικὴν ἐγέμισταν μὲ δσα συγκεκριμένα προστάγματα θεωροῦν κόθε τόσο ὅτι ἀνταποκρίνονται στὰ συμφέροντά τους. Δὲν ισχυρίσθηκα, οὔτε μπορῶ νὰ ισχυρισθῶ, ὅτι ὅλα δσα ἐμφανίζονται στὴν ἱστορία ὡς ἡθικὰ προστάγματα ἔχοντα μεταφυσικὴ τὴν πηγή τους, ὅτι συνδέονται, μ' ὄλλα λόγια, χειραλογικὰ καὶ οὐσιαστικὰ μὲ τὸ μεταφυσικὸ νόημα τοῦ θανάτου. Ισχυρίσθηκα, δμως, καὶ ἐπιμένω, ὅτι ἡ ἡθικὴ ὡς ίδεα τοῦ ἀνθρώπινου χρέους, ὄλλα καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ βασικὰ προστάγματά της στὴν ἱστορία, συνδέονται μὲ τὸ μεταφυσικὸ γεγονός τοῦ θανάτου. Ο θάνατος ισοπεδώνει τὴν κοινωνία, ξέρει τὶς κοινωνικὲς ἡ ὅποιεσδήποτε ὄλλες διακρίσεις, φέρνει δλους τοὺς ἀνθρώπους μπροστὰ στὸ ἕδιο νόημα τῆς ζωῆς (ἀδιάφορο ὃν τὸ ἀξιοποιοῦν μέσα τους ἡ ὅχι), θεμελιώνει τὴν πανανθρώπινη ἐνότητα, τὴν μοναδικὴν πολιτεία ποὺ δὲ γνωρίζει ὄρχοντες καὶ ὄρχομένους, σκαλίζει τὴ συνείδηση τοῦ καθενός, ἀδιάφορο ὃν εἶναι πλούσιος ἡ φτωχός, «βασιλεὺς ἡ στρατιώτης», μὲ τὴν ἕδια κοφτερὴ σμίλη, ἐνώνει δσους ἡ ζωὴ χωρίζει, καὶ ἐπιβάλλει — ἐδῶ ἔρχεται σχεδὸν αὐτόματο τὸ ἡθικὸ πρόσταγμα — νὰ ἐνώθοιν καὶ στὴ ζωὴ δλοὶ ἐκεῖνοι ποὺ δ ἕδιος, δηλαδὴ δ θάνατος, εἴτε τὸ θέλουν εἴτε ὅχι, τοὺς ἐνώνει.

Εἰναι, τάχα, ὀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου (ἀδιάφορο ὃν τοῦ ισχυροῦ ἡ τοῦ ὀδύνατου) τὸ ὅτι σκέπτεται τὸ θάνατο καὶ ἀντλησε ἀπὸ τὸ θάνατο τὴν ίδεα τοῦ χρέους; Ποιὸς ξέρει ὃν εἶναι δύναμη ἡ ὀδυναμία! Ποιὸ εἶναι, τάχα, τὸ μέτρο, ποὺ ἔχει δοθεῖ ἀπὸ τὴ φύση, γιὰ νὰ μετριέται ἡ πνευματικὴ καὶ ψυχικὴ δύναμη ἡ ὀδυναμία; Οὔτε ἡ φύση, οὔτε ἡ μεταφυσικὰ θεμελιωμένη ἡθικὴ μᾶς ἔδωσε τὸ μέτρο τοῦτο. Η φύση δπωσδήποτε δὲ θέλησε νὰ μᾶς τὸ δώσει, ἐνῶ μᾶς ἔδωσε τὸ μέτρο (τουλάχιστον στὸν κόσμο τῶν φαίνομένων) γιὰ τὴ δύναμη ἡ ὀδυναμία τοῦ κορμιοῦ. Αλλὰ καὶ ἡ ἡθική, ἡ θεμελιωμένη μεταφυσικά, πῶς μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει τὸ μέτρο ποὺ προϋποτίθεται γιὰ τὴ μέτρηση τῆς ἀξίας τοῦ γεγονότος ποὺ σήμανε τὴ γένεσή της; "Αν πεῖ ἡ ἕδια

ἡ ἡθικὴ δτὶ εἶναι ἡ ὀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου ἔκείνη ποὺ τὸν ἔκαμε ν' ἀντλήσει ἀπὸ τὸ θάνατο τὴν ἴδεα τοῦ χρέους, τότε ὀνταιρεῖ ἡ ἕδια τὸν ἑαυτό της ἡ τὸν ἀνάγει, ἔστω, σὲ μιὰ ψυχολογικὰ ἀρνητικὴ ἀνάγκη. Οὔτε ἡ ὀδυναμία που χρειάστηκε, ἀλλὰ οὔτε ἡ δύναμη του, γιὰ μὰ σκεφθεῖ ὁ ἀνθρωπος τὸ θάνατο καὶ γιὰ ν' ἀντλήσει ἀπὸ τὸ νόημά του τὴν ἴδεα τοῦ χρέους, τὴν ἡθική. Δὲ χρειάστηκε παρὰ μόνον ὁ ἕδιος ὁ θάνατος ποὺ ἡ παρουσία του στὴ συνείδηση εἶναι ἄμεση, αὐτόνομη, ὀλλὰ καὶ ἀπλούστερη ὅπ' ὅτι εἶναι ἡ παρουσία ἡ ἡ ὀπουσία ὁποιουδήποτε ὄλλου ὄντος. Τί θέση ἔχει μπροστά του ἡ δύναμη ἡ ἡ ὀδυναμία; Καὶ γιατί τάχα εἶναι ὀδυναμία τὸ ὅτι τὸν προσέχεις καὶ δύναμη τὸ ὅτι ὀδιαφορεῖς γι' αὐτόν; 'Ο Θαλῆς ὁ Μιλήσιος ποὺ τοῦ ἦταν ὀδιαφόρονά ζεῖ ἡ νὰ πεθάνει, ὀπάντησε, ὅταν τὸν ρώτησαν γιατί δὲν πεθαίνει, ὅτι δὲν πεθαίνει γιατὶ τοῦ εἶναι ὀδιάφορο. Τότε, δμως, γιατί τάχα ζοῦσε, ἀφοῦ κι' αὐτὸ τοῦ ἦταν ὀδιάφορο; Τὸ δεύτερο αὐτὸ ἐρώτημα δὲ φαίνεται νὰ τοῦ τὸ ἔθεσε, ὅπ' ὅτι τουλόχιστον μᾶς παραδόθηκε σχετικὰ μὲ τὸν "Ἐλληνα σοφό, ὁ πονηρὸς συνομιλητής του. Θὰ μποροῦσε δμως καὶ θάπρεπε νὰ τοῦ τὸ θέσει. 'Η ὀδιαφορία εἶναι ψέμα ἡ αὐταπάτη. "Αν εἶναι ψέμα — κι' ὅσο γιὰ τὸν Θαλῆ, πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι, ὃν καὶ μεγαλέμπορος, δὲν ἔλεγε ψέματα —, τότε τὸ πράγμα δὲν ἔχει καμιὰν ιστορικὴ σημασία. Οὔτε τὰ ψέματα ποὺ εἶπαν ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ἡ ὁ Ναπολέων δὲν ἔχουν θέση ἡ ὁποιοδήποτε βόριος στὴν ιστορία. "Αν, δμως, ἡ ὀδιαφορία ὀπέναντι τοῦ θανάτου εἶναι αὐταπάτη, τότε μπορεῖ νὰ ἔχει ιστορικὴ σημασία, μπορεῖ, ὃν ἡ αὐταπάτη αὐτὴ ἔξαπλωθεῖ σὲ πολλοὺς καὶ συνδυασθεῖ μὲ τὴν παρεπόμενη αὐταπάτη ὅτι καὶ ἡ ζωὴ εἶναι κάτι τὸ ὀδιάφορο, νὰ προκαλέσει τὴν ιστορικὴ ἀκινησία, τὴ σχετικὴ ἔστω ἀκινησία, ἐνὸς δλόκληρου λαοῦ ἡ ἐνὸς ικόσμου λαῶν. Δὲν ἔχει αὐτὸ περίπου συμβεῖ στοὺς ὀσιατικοὺς λαοὺς ποὺ ἔπηρεσσθηκαν ὀπὸ τὸν Βραχμανισμὸ καὶ τὸν Βουδδισμὸ ἡ ποὺ ἡ ἔμφυτη ροπή τους πρὸς τὴν ὀδιαφορία ὀπέναντι ζωῆς καὶ θανάτου ἔδημιούργησε τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Βραχμανισμοῦ, τοῦ Βουδδισμοῦ ἡ καὶ τῆς φιλοσοφικῆς διδασκαλίας τοῦ Λαοτσέ;

"Εξω ὀπὸ τὸ ψέμα ἡ τὴν αὐταπάτη δὲν ὑπάρχει ὀδιαφορία. "Οποιος πέφτει στὸ πεδίο τῆς μάχης, ὅσο πρόθυμα καὶ ἥρωϊκὰ κι' ὃν πολέμησε πρὶν πέσει, δὲ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι

ἀδιαφόρησε γιὰ τὴ ζωὴ ἢ γιὰ τὸ θάνατο ἀναγκάσθηκε νὰ πέσει γιὰ νὰ κάνει τὸ χρέος του ἢ γιὰ νὰ μὴν ἀτιμασθεῖ, ἀλλὰ δὲ μποροῦμε νὰ πούμε δτὶ ἀδιαφόρησε ὃν θᾶγγαινε ζωντανὸς ἢ νεκρὸς ἀπὸ τὴ μώχη. Οὔτε οἱ μάρτυρες ἀδιαφοροῦν· δσοι πῆγαν συνειδητὰ νὰ μαρτυρήσουν, ὅχι μόνο δὲν ἀδιαφοροῦσαν γιὰ τὸ θάνατο, ἀλλὰ ἐνδιαφέρονταν, ἀντίθετα, νὰ πεθάνουν, ἡθελαν δπωσδῆποτε νὰ πεθάγουν. Ἡ ἀδιαφορία ὡς ψυχικὴ οὐδετερότητα δὲν ὑπάρχει οὔτε στὸν πολεμιστὴν ἥρωα, οὔτε στὸ μάρτυρα. 'Ο Θαλῆς ποὺ δὲ μπορεῖ νὰ εἶπε φέματα, ἀλλὰ ποὺ δὲν ἔταν καὶ 'Ιγδὸς ἢ Κινέζος γιὰ νὰ κατέχεται ὀπὸ ἀρμονικὲς καὶ θαυμάσιες αὐτοπεῖτες, θὰ ἔπαιξε μόνο μὲ τὶς λέξεις, ὀπαντώντας δπως ἀπάντησε στὸ ἐρώτημα τοῦ συνομιλητῆ του· θὰ ἔπαιξε ὡς ἔξυπνος "Ελλην, ἐγκαινιάζοντας στὴν ιστορία τὸ δημιουργικὸ πακιχνίδι τοῦ πνεύματος καὶ τῶν λέξεων ποὺ ἐγκαινιάσθηκε παράλληλα μὲ τὸ στίβο τῶν σωματικῶν γυμνασμάτων.

'Ο θάνατος εἶναι παρὸν σὲ κάθε στιγμή, τόσο παρὸν δσο παροῦσα εἶναι καὶ ἡ ζωὴ. Καὶ ἡ συνείδηση τῆς ζωῆς ἔχει προκύψει ὀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ θανάτου. Καὶ ὅταν λέω στὸν ἑαυτό μου δτὶ πρέπει νὰ κάμω κάτι — καὶ δταν εἰδικώτερα τὸ κάτι αὐτό, ποὺ λέω δτὶ πρέπει νὰ κάμω, δὲν πηγάζει ὀπὸ καμιὰν ἄλλη σκοπιμότητα ἢ ἀνάγκη — τὸ λέω γιατὶ ξέρω δτὶ θὰ πεθάνω. "Αγ δὲν ἔχερα δτὶ θὰ πεθάνω καὶ ἔχερα μονάχα δτὶ θὰ ζῆσω — ἡ ὑπόθεση εἶναι, φυσικός, ἀδύνατη, ἀφοῦ τὴ συνείδηση τῆς ζωῆς μοῦ τὴ δίνει ἡ συνείδηση τοῦ θανάτου —, γιατί τάχα θάλεγα καὶ πῶς θὰ ἔφθανα στὸ σημεῖο νὰ σκεφθῶ καὶ νὰ πῶ δτὶ πρέπει νὰ κάμω κάτι ποὺ δὲ μὲ συμφέρει ἢ ποὺ δὲν εἶμαι ἀναγκασμένος ὀπὸ τὶς ἔξωτερικὲς περιστάσεις νὰ κάμω;

'Αρκεῖ, ὅμως, στὸν ἄνθρωπο ἡ γνῶση δτὶ θὰ πεθάνει, γιὰ νὰ σκεφθεῖ ἡθικά, γιὰ ν' ἀφίσει νὰ ξυπνήσει μέσα του ἡ ἰδέα τοῦ χρέους; Δὲ μπορῶ νὰ πῶ δτὶ ἀρκεῖ. "Ολα δσα εἶπα γιὰ τὴ μεταφυσικὴ καταγωγὴ τῆς ἰδέας τοῦ χρέους, δηλαδὴ γιὰ τὴν προέλευσή της ὀπὸ τὸ νόημα τοῦ θανάτου, τὰ εἶπα προϋποθέτοντας τὴν ἀληθινὰ μεταφυσικὴ σχέση τοῦ πνεύματος πρὸς τὸ θάνατο. "Οποιος παίρνει τὸ θάνατο ὡς ἐνα ἀπλὸ φυσικὸ γεγονὸς καὶ μάλιστα ὡς τὸ ὕστατο γεγονὸς τοῦ ἑαυτοῦ του, αὐτὸς δύσκολα μπορεῖ νὰ συντηρήσει καὶ νὰ καλλιεργήσει, ἔστω κι' ὃν ἡ συνήθεια καὶ ἡ παράδοση τὴν ἔχει φυτέψει μέσα του, τὴν ἰδέα τοῦ χρέους. Οἱ εἰλικρινέστεροι ὀπὸ τοὺς στωϊκοὺς — ἔτσι πρ-

πάντων δὲ Μάρκος Αύρηλιος — ἄφισαν τὸν ἐαυτόν τους, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ θεμελιώσει μέσα του τὴν ἰδέα τοῦ χρέους, νὰ ταλαντεύεται ἀνάμεσα στὴν ἀπιστία καὶ στὴν πίστη, ἀνάμεσα στὴν ἐπιβίωση καὶ στὸν ὄφανισμὸν τῆς ψυχῆς μετὰ τὸ θάνατο. Ἡ θρησκευτικὴ στάση τοῦ πνεύματος εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν ἡθικὴν του στάση. "Εστω καὶ ἡ πιὸ ἀδηλη θρησκευτικὴ καὶ μεταφυσικὴ σχέση τοῦ πνεύματος μὲ τὸ θάνατο εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ νᾶναι ἀληθινὰ θεμελιωμένη μέσα μας ἡ ἰδέα τοῦ χρέους. Ἐκόμα καὶ ἡ ἀμφιβολία ἔχει ἔνα ποσοστὸ ἀπὸ πίστη μέσα της. Ἡ ἀμφιβολία εἶναι μᾶλιστα πολλὲς φορὲς ἡ πίστη ποὺ αὐτοβασανίζεται. "Ετσι καὶ ἡ ἀμφιβολία μπορεῖ, σ' ὅρισμένες περιπτώσεις, νὰ μὴν ἀφίσει νὰ κλονισθεῖ μέσα μας ἡ ἰδέα τοῦ χρέους, ἡ ἡθικὴ μας βούληση. "Ἄσ μὴν ξενίσει δύσους θεωροῦν κύριο ἔργο τους νὰ τηροῦν αὐστηρὰ τοὺς φιλοσοφικοὺς δρους, τὸ δτὶ ὀλλάξω ἐλεύθερα μεταξύ τους τὶς λέξεις «ἰδέω» καὶ «βούληση». Κανένας διανοητικὸς γεγονὸς δὲ μπορεῖ νὰ σημειωθεῖ χωρὶς νᾶναι ταυτόχρονα καὶ γεγονὸς βουλητικό. Ἡ ἰδέα τοῦ χρέους εἶναι βούληση χρέους. Κ' ἡ βούλησή μας ἡ προσανατολισμένη σὲ δποιοδήποτε συγκεκριμένο χρέος μας ποὺ δὲν ἔχει ὡς κύρια πηγὴ τὸ συμφέρον ἡ τὴ σκοπιμότητα ἡ μιὰ κάποιαν ἀντικειμενικὴν ἀνάγκη, εἶναι ταυτόσημη καὶ ἰσοδύναμη μὲ τὴν ἰδέα τοῦ χρέους γενικά, καὶ ἐπομένως μὲ τὴν ἰδέα τοῦ θανάτου. Ταυτόσημη καὶ ἰσοδύναμη. "Οπως δὲ μπορεῖ νὰ μὴν πεθάνουμε δταν ἔρχεται δ θάνατος, ἔτσι δὲ μπορεῖ καὶ νὰ μὴν πράξουμε δτι εἶναι χρέος μας νὰ πράξουμε δταν προβάλλει ἡ ἰδέα τοῦ θανάτου. Γιατί καὶ πῶς; Μήπως γιατὶ περιμένουμε τὴν ἀνταπόδοση μετὰ τὸ θάνατο ἡ φοβόμαστε δτι, δν δὲν πράξουμε δτι εἶναι χρέος μας νὰ πράξουμε, ἡ ἀνταπόδοση θᾶναι κι' αὐτὴ ἀρνητική; "Ισως συμβαίνει κι' αὐτό. Ἡ συμβατικὴ καὶ τυπικὴ θρησκευτικὴ συνείδηση λειτουργεῖ, βέβαια, καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο. Ἄλλα καὶ δν δὲν λειτουργεῖ ἔτσι, λειτουργεῖ μ' ἔναν τρόπο ἀνάλογο. Καὶ τὸ βαθύτερο δγνωστὸ δν συνδέουμε μὲ τὸ θάνατο, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι, δσοι δὲν ταυτίζουμε τὸ δγνωστὸ μὲ τὸ μηδὲν (ἀποτολμῶντας ἔτσι τὴν πιὸ οἰκτρὴ σύλληψη τοῦ δγνώστου), νὰ ζοῦμε καὶ στὸ χῶρο τοῦ ἡθικοῦ χρέους δπως ζοῦμε καὶ στὸ χῶρο τοῦ θανάτου, νὰ θεωροῦμε τὸ χρέος ἔξισου ἀναπόφευκτο καὶ ισχυρὸ δπως θεωροῦμε τὸ θάνατο.

"Ἄσ λέει δ Χέρμπερτ Σπένσερ δτι θέλει γιὰ τὴν προέλευση τῆς ἡθικῆς καὶ τῶν βασικῶν ἀρχῶν της, τῶν ἔννοιῶν τοῦ δγναθοῦ

καὶ τοῦ κακοῦ, ἀπὸ τὶς παραστάσεις τοῦ ὠφέλιμου καὶ τοῦ βλαβεροῦ. Πιολλὲς ὅπὸ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Σπένσερ ποὺ δὲν εἶχε τὴν ἀφέλειαν καὶ ξηρότητα τῶν προκατόχων του στὴ σχολὴ τοῦ ὠφελιμισμοῦ, τοῦ Μπένθαμ καὶ τοῦ Τζέϊμς Μίλλ, εἶναι σωστὲς καὶ σοφές. 'Ο Σπένσερ προσπάθησε νὰ ἔξηγήσει τὰ πιὸ πολλὰ φαινόμενα στὴ ζωὴ καὶ στὴ συνείδηση τῶν πολιτισμένων λαῶν, ἀνάγοντάς τα στὴ ζωὴ καὶ στὴ συνείδηση τῶν ὀγρίων ἢ ἡμιαγρίων. Κιαὶ δὲν εἶχε ἀπόλυτα ἄδικο στὴ μέθοδό του. 'Ο ὄγριος εἶναι πολλὲς φορὲς διαθαρότερος καθρέφτης τοῦ πολιτισμένου, καὶ δὲν εἶναι διόλου ἀσκοπὸν νὰ ξαναγυρίζουμε στὸν ὄγριο γιὰ ν' ἀνακαλύπτουμε στὸ πρόσωπό του τὸν ἐαυτό μας. Εἶναι, μάλιστα, καὶ παιδαγωγικὰ χρήσιμο. 'Αλλὰ τί μπορεῖ νὰ μᾶς πεῖ διαγρίος γιὰ διακινήσεις ἀκόμα οἱ λέξεις του δὲν ὀρικοῦν γιὰ νὰ μᾶς τὸ πεῖ; Καὶ δὲν ἀκόμα ὑποθέσουμε δτὶ οἱ βασικὲς ἔννοιες τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ ἥταν στὴν προϊστορία μας — μιὰ προϊστορία σχετικὰ ἀγτίστοιχη μὲ τὸ καθεστὼς τῶν σημερινῶν ὀγρίων — συνυφασμένες μὲ τὶς παραστάσεις τοῦ ὠφέλιμου καὶ τοῦ βλαβεροῦ, καὶ δτὶ, δπως λέει δ Σπένσερ, οἱ σιαφεῖς κρίσεις γιὰ τὸ ἀγαθὸ καὶ τὸ κακὸ στὴ συνείδηση τῆς πολιτισμένης ἀνθρωπότητας διφείλονται, χωρὶς νὰ τὸ νιώθουμε, στὴν προαιώνια ἐμπειρία τοῦ ἀνθρώπου γύρω ὅπὸ τὸ χρήσιμο καὶ τὸ βλαβερό, ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἔξηγει πολλὰ ὅπὸ τὰ φαινόμενα καὶ περιεχόμενα τῆς ἡθικῆς, σημαίνει ὡς ἔνα σημεῖο καὶ μιὰ ψυχολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ ἴδιου τοῦ χρέιους, ποὺ ἔχουμε, νάμαστε σὲ δρισμένες περιπτώσεις καλοὶ καὶ ν' ὀποφεύγουμε, στὶς εἰδικὲς αὐτὲς περιπτώσεις, νάμαστε κακοί, δὲν ἔξαντλει δμως τὸ θέμα, δὲν ἔξηγει τὸ ἀνεξήγητο. Κιαὶ ὑπάρχει κάτι τὸ ψυχολογικό, κοινωνιολογικὰ καὶ βιολογικὰ ἀνεξήγητο στὴν ἡθικὴ στάση τοῦ ἀνθρώπου, κάτι ποὺ ιδύτε τὸ νόημα τοῦ θανάτου τὸ ἔξηγει, ὀλλὰ ποὺ διάνατος, ἀνεξήγητος διδιος, τὸ προβάλλει — ὡς ἀνεξήγητο, ἔστω, νόημα — ὄρρηκτα συνυφασμένο μὲ τὸν ἐαυτό του. "Αν δὲ γνωρίζαμε δτὶ θὰ πεθάνουμε, θάταν διδύνατο νὰ γνωρίζουμε δτὶ πρέπει νὰ πράξουμε τοῦτο ἡ ἔκεινο, θάταν διδύνατο νὰ γνωρίζουμε δτὶ πρέπει νὰ πράξουμε μέσα μας αὐτὸ ποὺ λέμε «πρέπει», αὐτὸ ποὺ λέμε «δέον», θάταν διδύνατο νὰ γνωρίζουμε — ἔστω καὶ μὲ τὴν ὠφελιμιστικὴ ἔννοια ποὺ δίνει στὶς πράξεις μας δ Σπένσερ — δτὶ πρέπει νὰ πράξουμε ἔκεινο ποὺ ἡ ἐμπειρία μᾶς λέει δτὶ μᾶς συμφέρει νὰ πράξουμε. Τὸ νόημα τοῦ θανάτου εἶναι νόημα αὐτοδύναμο: ἔσται

καὶ τὸ νόημα τοῦ χρέους. Δὲν πάντει νόναι αὐτοδύναμο τὸ νόημα τοῦ χρέους, δτοιν τὸ συνδέουμε καὶ μ' αὐτὸ ὀκόμα τὸ «συμφέρον» τῆς ψυχῆς μας μετὰ τὸ θάνατο. Τὸ συμφέρον αὐτὸ εἶναι τόσο ἄπιαστο καὶ ἴδαικὸ ποὺ δὲν ἔχει καμιὰ σχέση (τουλάχιστον γιὰ ὅποιον δὲν εἶναι παθολογικὰ ἀφελῆς) μέ δ,τι προβάλλει στὴ ζωὴ ὡς συμφέρον. Η «Θεία Κωμωδία» τοῦ Δάντη ποὺ εἶναι ἡ πιὸ θαυμαστὴ ὀπεικόνιση τῶν ἀφελῶν ἀντιστοιχιῶν ἀνάμεσα στὴν ἐγκόσμια ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ στὴν τύχη τῆς ψυχῆς τους μετὰ τὸ θάνατο, εἶναι ἡ πιὸ χτυπητὴ ἀνατροπὴ κάθε ἀναλογίας τοῦ ἀνθρώπινου συμφέροντος στὸν κόσμο τοῦτο καὶ τοῦ «συμφέροντος» τῆς ψυχῆς στὸν ὄλλον κόσμο. "Αν δὲ μπορεῖ οὔτε ἡ ἀφελῆς παράσταση τοῦ ἀγνώστου ποὺ διαδέχεται τὸ θάνατο, δηλαδὴ ἡ παράσταση ἐκείνη ποὺ πάντει νὰ δώσει στὸ ἄγνωστο ἐναγνωστὸ ὀπὸ τὴν ἐγκόσμια ἐμπειρία μας περιεχόμενο, νὰ καθορίσει τὸ «συμφέρον» τῆς ψυχῆς μας μετὰ τὸ θάνατο, πῶς μπορεῖ νὰ καθορίσει τὸ τέτοιο «συμφέρον» ἡ ἴδεα τοῦ ἀγνώστου ποὺ δὲ συνδυάζεται μὲ καμιὰ παράσταση καὶ μὲ κανένα περιεχόμενο; Ο 'Ηράκλειτος λέει: «Ἀνθρώπους μένει ὀποθανόντας ἀσταιούκ ἔλπονται οὐδὲ δοκέουσιν».

'Ο θάνατος, τὸ μεγάλο ἄγνωστο, φθάνει μόνος του — ἀρκεῖ νὰ μὴ συνδυάζεται μὲ τὸ ὀπόλυτο μῆδεν — γιὰ νὰ κάνει τὸν ἀνθρωπὸ, ἀσχετα ὀπὸ ὅποιοδήποτε εἰδικὸ συμφέρον του, νὰ κατέχεται ὀπὸ τὴν ἴδεα τοῦ χρέους. Χωρὶς τὴ μεταφυσικὴ αὐτὴ σύνδεση τῆς ζωῆς μας μὲ τὸ θάνατο, ἡ ἡθικὴ θάταν κάτι τὸ ὀδύνατο. Καὶ θάταν κάτι τὸ ὀδύνατο ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ φιλία καὶ ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἀγιωσύνη. Καὶ πριοχωρῶ περισσότερο: Χωρὶς τὴ μεταφυσικὴ σύνδεση τῆς ζωῆς μας μὲ τὸ θάνατο θάταν κάτι τὸ ὀδύνατο — τουλάχιστον ὡς φαιγόμενο ποὺ θ' ἀντεχει γιὰ αἰῶνες καὶ χιλιόδες χρόνια — ἡ ἴδια ἡ ιστορικὴ δράση τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν, δηλαδὴ ἡ δράση ἐκείνη ποὺ σημαίνει συνέχεια, παράδοση, δυναμικὴ προώθηση τῆς ιστορίας, ὅπως εἶναι ἡ προώθηση ποὺ χαρακτηρίζει τὸ δυτικὸ κόσμο.

'Αλλὰ πῶς φθάνω σ' αὐτὸ τὸ συμπέρασμα; 'Ισχυρίζομαι, τάχα, δτι εἶναι ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ φιλία, ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἀγιωσύνη ποὺ προσδιορίζουν τὰ βήματα τῆς ιστορίας, τὴν ιστορικὴ δράση τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν; Δὲ μπορῶ νὰ ίσχυρισθῶ ἐνα τέτοιο πράγμα. Δὲν ἔλειψε, βέβαια, καὶ ἡ ἀρετὴ ὀπὸ τὴν ιστορία. Δὲν ἔλειψε οὔτε ὡς κίγητρο, οὔτε ὡς σταθμός, οὔτε ὡς παράδειγμα.

Θάταν ὑπερβολὴ ἐν ἔλεγα δτὶ δὲν τὴ βρίσκω στὸ βάθος τῆς σικηνῆς τῆς ἱστορίας ποὺ δὲ φωτίζεται πολὺ καὶ δὲ χτυπάει στὸ μάτι, ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὸ τὸ προσκήνιο. 'Ωστόσο, ή κακία καὶ τὸ μίσος, ή ματαιοδοξία καὶ ὁ φθόνος πιάνουν στὴν ἱστορία τόπο περισσότερο ἢ χτυποῦν περισσότερο στὸ μάτι. 'Υπάρχει πολὺ αἷμα ἀθώων, ὑπάρχουν καὶ δάκρυα πολλὰ χυμένα ἐπάνω στὸ δάπεδο τῆς ἱστορίας. Τί σημαίνει, δμως, αὐτό; Σημαίνει ἀπλούστατα δτὶ ή ἱστορία γράφεται ὅχι μόνον ἀπὸ τὸν ἔνοχο, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἀθώο, ὅχι μόνον ἀπὸ τὴν κακία καὶ τὸν ἔγωισμό, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀγάπη, ἀπὸ τὴν πίστη, ἀπὸ τὴν ἐλπίδα. Χωρὶς τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν καλωσύνη, ή κακία ὡς μόνο κίνητρο καὶ ὡς μόνος δράστης τῆς ἱστορίας θάφεργε τὴν ἱστορία σ' ἔνα ὀδιέξοδο, θάταν κίνητρο ποὺ θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀκινησία, θάταν δράστης ποὺ θὰ εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἀδράγεια, τὸ σταμάτημα κάθε οὐσιαστικῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Οἱ χειρότερες δρες τῆς ἱστορίας, ἐκεῖνες ποὺ συνδέονται μὲ τὰ μεγάλα μίση καὶ μὲ τὶς σκληρὲς δομαδικὲς θοκιμασίες τοῦ κορμιοῦ καὶ τῆς ψυχῆς τῶν ἀνθρώπων, συνδέονται καὶ μὲ τὴν αὐταπάρνηση ἐκείνων ποὺ θυσιάζονται, καὶ ὅχι μόνο μὲ τὸν ἔγωισμὸ καὶ τὴν ἡθικὴ τύφλωση ἐκείνων ποὺ θυσιάζουν. Τὰ μεγάλα σκοτάδια τῆς ἱστορίας θὰ δδηγούσσαν σ' ἔνα δριστικὸ σκοτάδι, ἐν μέσα τους δὲν ἥταν δυνατότερο ἀπὸ τὸ σκοτάδι τὸ κρυφὸ φῶς τῆς ἀγάπης, τῆς φιλίας, τῆς καρτερίας, τῆς ἐλπίδας. Καὶ τὸ φῶς αὐτὸ ποὺ ὄλλοτε λάμπει (αὐτὸ συμβαίνει σπάνια) καὶ ὄλλοτε εἶναι θαμπό (καὶ δὲ σημαίνει διόλου πῶς, ὅταν εἶναι θαμπό, δὲ φωτίζει πρὸς τὰ μέσα) ἔχει σχέση σχεδὸν πάντοτε μὲ τὴν ἡθικὴ ἐκείνη βούληση πού, πέρα ἀπὸ κάθε ἀπτὸ καὶ ἄμεσο συμφέρον, συνδέει μεταφυσικὰ τὴ ζωὴ μὲ τὸ θάνατο, μὲ τὴν ἀδηλη θετικότητα τοῦ ἀγνώστου, μὲ τὸ Θεό, μὲ τὴν αἰωνιότητα. 'Ο χρόνος δὲ θ' ἀντεχει στὸν πόνο του, χωρὶς τὴ βοήθεια τῆς αἰωνιότητας.

12.— 'Υπάρχει, τάχα, στὴν ἐποχή μας φῶς ἀρκετὸ μέσο' στὸ σκοτάδι; Φωτίζει ἀρκετὰ τὸ νόημα τοῦ θανάτου τὸ σκοτάδι τῆς ζωῆς μας;

'Η μεταφυσικὴ σύνδεση τῆς ζωῆς μας μὲ τὸ θάνατο, μὲ τὸ ἀγνωστό, μὲ τὸ Θεό, μὲ τὴν αἰωνιότητα, ἔχει φθάσει σὲ σημεῖο κρίσιμο. Σὲ σημεῖο τόσο κρίσιμο, ὃσο ἥταν κ' ἐκεῖνο ποὺ εἶχε χαρακτηρίσει τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων στοὺς πρώτους αἰῶνες μετὰ Χριστόν. 'Αλλὰ τότε, ἐν καὶ οἱ κενδυνοι ἥταν ἀνάλογοι καὶ τὰ

σκοτάδια ἐξίσου βαρειά, ἥρθε ὁ Χριστιανισμός. Τί ἔρχεται, τόχα, σήμερα;

Τὰ ἡθικὰ κριτήρια στὶς προθέσεις καὶ στὶς πράξεις τῶν ἀνθρώπων δὲν ἔλειφαν, βέβαια, στὴν ἐποχή μας. Δὲ σ�ύνει, ὅποτὴ μιὰ μέρα στὴν ὄλη, διτι ἔχει θεμελιώσει μέσα μας ἡ παράδοση αἰώνων καὶ ἡ μεταφυσικὴ τάση τῆς ψυχῆς περασμένων γενεῶν. 'Ο κλονισμός, δύναμις, ἔχει ὀρχίσει, ἐπίσης, ὅποιοι καίροι. "Εχει ὀρχίσει ἐδῶ καὶ διακόσια περίπου χρόνια. Τὰ θεμέλια φθείρονται ὅποιοι καίροι. 'Η πίστη ποὺ τὰ εἶχε στήσει μέσα μας ιδὲν καλεῖται πιᾶ ὅποια τῇ θέλησή μας, ὅποια τῇ θέληση τῶν πιὸ πολλῶν ἀνθρώπων, νὰ τ' ἀνακεψει. Καὶ τὰ γεγονότα ποὺ ἔρχονται θάναι βαρειά. Βαρύτερα, ίσως, καὶ ἀπ' ὅσα ἥρθαν στὰ σαράντα τελευταῖα χρόνια. Πῶς θ' ἀνθέξει τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου, πῶς θ' ἀνθέξει ἡ καρδιά του μέσ' στὸ σκοτόδι;

Κάποια νέα συναναστροφὴ τῆς ψυχῆς μας μὲ τὸ θάνατο εἶναι ἀναγκαία. Κάποια νέα μεταφυσικὴ θεμελίωση τῆς ζωῆς — τῆς ὀγκόπης, τῆς ἐλπίδας — μέσα μας. Ποτὲ τὰ «γνωστὰ» δὲν ἥταν τόσα, ὅσα εἶναι σήμερα. 'Αλλὰ καὶ ποτὲ τὸ ἀγνωστό δὲν ἥταν τόσο ἀγνοημένο, ὅσο εἶναι σήμερα. 'Ο θάνατος πρέπει νὰ μᾶς ὀδηγήσει πάλι στὸν ἑαυτό μας. Τὸ δέος μας ὅπεναντί του — ὅχι ως ὅπλος φυσικὸς φόβος, ἀλλὰ ως πνευματικὸς σεβασμὸς — πρέπει νὰ γίνει ἡ πηγὴ μιᾶς νέας ιστορικῆς ζωῆς, πρέπει νὰ μᾶς δώσει τὴν ἀφορμὴ γιὰ μιὰ νέα ἀξιολόγηση καὶ ιεράρχηση ὅλων τῶν περιγμάτων γύρω μας καὶ μέσα μας. Στὸ χάος τῆς ζωῆς μονάχα ὁ θάνατος μπορεῖ νὰ φέρει πάλι νόμο καὶ τάξη.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ε Κ Τ Ο

“Η εὐθύνη τῶν χριστιανιῶν ἐκκλησιῶν

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΑΔΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

MΙΛΩΝΤΑΣ, στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, γιὰ τὸ θάνατο, δὲν ἔπικαλέσθηκα σχεδὸν διόλου τὸν Ὁ̄ιησοῦν, τὸ μεγάλα χριστιανικὰ πνεύματα, τὸν Χριστιανισμό. “Ἐκαμα κάπου - κάπου ἔναν ὑπαινιγμό, ἀλλὰ ἀντίκρυσα ἐπίτηδες τὸ πρόβλημα χωρὶς τὴν ἄμεση βοήθεια τοῦ Χριστιανισμοῦ. “Ισως νὰ ἥταν ἀδύνατο νὰ γράψω ὅσα ἔγραψα καὶ νὰ πάρω τὴν θέση ποὺ πῆρα, ἀν δὲν ἥταν μέσα μου ἡ χριστιανικὴ σκέψη. ‘Ωστόσο, δὲ θέλησα νὰ τὴ φέρω στὴν ἐπιφάνεια τῶν συλλογισμῶν μου. “Ηθελα, γιὰ λόγους παιδαγωγικούς, ν’ ἀνταποκριθῶ στὴ διανοητικὴ καὶ ψυχικὴ στάση ἐκείνων ποὺ δυσπιστοῦν στὸν Χριστιανισμὸ καὶ ποὺ θὰ δυστροποῦσαν νὰ μ’ ἀκολουθήσουν στὴν ἀναζήτηση τῆς ὀλήθειας, ἀν ἥξεραν ὅτι ἡ ὀλήθεια εἶναι ἡ ὀλήθεια τοῦ Ὁ̄ιησοῦν. Γιατί, τάχα, θὰ δυστροποῦσαν; Τί τοὺς ἔκαμε ὁ Ὁ̄ιησοῦς; Τί τοὺς ἔφταιξε ὁ μέγας ὀθῶος; Δὲν ἀνέχονται, ίσως, τὴν ὀθωότητά του. Δὲν ἀνέχονται τὸ ὅτι σταυρώθηκε γι’ αὐτούς. Δὲν ἀνέχονται, ἐπίσης, τὸ ὅτι προτίμησε τοὺς ἀγράμματους. Σήμερα εἶναι οἱ περισσότεροι ἀνθρωποι γραμματισμένοι, μορφωμένοι (ἢ νομίζουν πῶς εἶναι). “Ἐτσι ξέρουν ἡ ὑποψιάζονται ὅτι ὁ Ὁ̄ιησοῦς δὲ θὰ διάλεγε κανένα τους ὡς μαθητή του. Κ’ οἱ πλούσιοι — οἱ πιὸ πολλοὶ — δὲν ἀνέχονται τὴν ὀγάπη τοῦ Ὁ̄ιησοῦν γιὰ τοὺς φτωχούς. Ἄλλα καὶ οἱ φτωχοὶ — οἱ πιὸ πολλοὶ — δὲν ἀνέχονται τὸ ὅτι τοὺς ἥθελε φτωχούς, δὲν ἀνέχονται πιὰ τὴν ὀγάπη ποὺ τοὺς δένει στὴ φτώχια τους.” Ετοι-

μοι είναι όλοι τους νὰ τὸν σταυρώσουν πόλι. Περιμένουν όλοι τους «κμετὰ φανῶν καὶ λαμπάδων καὶ ὄπλων» νὰ προχωρήσει ὁ Ἰησοῦς «πρέραν τοῦ χειμάρρου τῶν Κέδρων» γιὰ νὰ τὸν συλλάβουν, γιὰ νὰ τὸν ραπίσουν, γιὰ νὰ τὸν φτύσουν, γιὰ νὰ τὸν σταυρώσουν.

“Ετσι, ἀντικρύζοντας στὸ προηγούμενο κεφάλαιο τὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου, τὸ ἀντίκρυστα ἐπίτηδες χωρὶς τὴν ἄμεση βοήθεια τοῦ Ἰησοῦ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. “Ηθελα, όλους ἔκείνους ποὺ δυσπιστοῦν στὸν Ἰησοῦ καὶ δυστροποῦν στὸ ἄκουσμα τοῦ Χριστιανισμοῦ νὰ τοὺς βοηθήσω κόπως νὰ ξαναγυρίσουν στὸν Ἰησοῦ, χωρὶς ν' ἀντιληφθοῦν ἀμέσως ὅτι ὁ δρόμος εἶναι ὁ Χριστιανισμός. ‘Ο Ἰησοῦς εἶναι ὁ μέγας θιδάσκαλος τοῦ θανάτου. Κι’ ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἡ θρησκεία ποὺ φέρνει τὴν ζωὴν στὴν πιὸ φιλικὴ συναναστροφὴ μὲ τὸ θάνατο. Γι’ αὐτὸ καὶ στερεώνει τὴν ζωὴν ὅστο καμιὰ ὄλλη θρησκεία. Ἀλλὰ στερεώνει τὴν ζωὴν ποιανῶν; Μήπως στερεώνει μονάχα τὴν ζωὴν τῶν ἑτοιμοθάνατων καὶ τῶν ὄρρωστων;

Βέβαια, στερεώνει προπάντων τὴν ζωὴν τῶν ἑτοιμοθάνατων. Ἀλλὰ ποιὸς φταίει ὃν δὲν αἰσθάνεται ὁ κάθε ἄνθρωπος, τὴν κάθε στιγμή, τὸν ἔαυτό του ἑτοιμοθάνατο; Στὰ 1648, ὁ “Ολιβερ Κρόμμελ, ἔγραψε ὅπὸ τὸ Οὐΐνδσορ στὸ στρατηγὸ Φαίρφαξ τὰ περίφημα λόγια: «Εἶναι σωτήριος πειρασμὸς τὸ νὰ πεθαίνεις καθημερινά...». Τὴν φράση ἀυτὴ τὴν ἔγραψε Ὕστερ⁹ ὅπὸ μιὰ βαρειὰ κρίση τῆς ύγείας του ποὺ συνυφάνθηκε καὶ μὲ μιὰν ὄσκόμα βαρύτερη κρίση στὴ συνείδησή του. Τὶς μέρες ἔκεινες εἶχε ὀποφασίσει μέσα του τὴν θανάτωση τοῦ Καρόλου τοῦ Α’. Καὶ ὁ Πασκάλ, τὶς ἴδιες περίπου μέρες, ἔγραψε τὶς φράσεις: «Ἡ ὄρρωστια εἶναι ἡ φυσικὴ κατάσταση τῶν Χριστιανῶν, γιατὶ μὲ τὴν ὄρρωστια ζοῦν ὅπως θάπρεπε πάντοτε νὰ ζοῦν, ὑποφέροντας ὅλα τὰ δεινά, στερημένοι ἀπ’ ὅλα τὰ ἀγαθά,.. . ὀναμένοντας ὀδιόκοπα τὸ θάνατο». Ἀρρωστος ἦταν, βέβαια, ὁ ἴδιος ὁ Πασκάλ. Καὶ ἤξερε, ξως, ὅτι ἡ ὄρρωστια του δὲν ἔπαιρνε θεραπεία. Καὶ ὅτι ὁ θάνατος τὸν παραμόνευε ικάθε μέρα. Καὶ πέθανε, ὄλλωστε, ὁ ὑπέροχος αὐτὸς ἄνθρωπος σὲ ἥλικία μονάχα τριανταεννιάτη (στὰ 1662). Ἀλλὰ καὶ ποιὸς πρόκειται νὰ μὴν πεθάνει; Τί σημασία ἔχουν δέκα ἡ τριάντα χρόνια περισσότερα ἢ λιγότερα; Ποιὸς φταίει ὃν δὲν αἰσθάνεται ὁ κάθε ἄνθρωπος, τὴν κάθε στιγμή, τὸν ἔαυτό του ἑτοιμοθάνατο; Πάντως δὲ φταίει ὁ Ἰησοῦς ποὺ δέχθηκε

νὰ στοιχωθεῖ καὶ νὰ πεθάνει στὴν ἡλικία ποὺ οἱ πιὸ πολλοί, σχεδὸν ὅλοι οἱ ὑγιεῖς, δέχονται ως μοναδικὸ σκοπό τους τὴν ζωή.

Καὶ δὲν τοὺς λέει ὁ Ἰησοῦς νὰ μὴ ζῆσουν. Τοὺς λέει δῆμως— καὶ τοὺς τόδειξε προπάντων μὲ τὸ θεῖο παράδειγμά του — ὅτι δὲν πρέπει νᾶχουν ως μοναδικὸ σκοπὸ τὴν ζωή. "Ἐχοντας τὴν ζωὴν ως μοναδικὸ σκοπό τους, χάνονται στὸ τέλος μέσ' στὸ κενὸ τῆς ψυχῆς τους, καταλήγουν στὴν πιὸ ἀσήμαντη καὶ οὐσιαστικὰ ἀνυπόστατη ζωή, ὅπως συμβαίνει στὴν ἐποχή μας μὲ τὸν πιὸ μεγάλο ὀριθμὸ τῶν ἀνθρώπων.

2.—Στὸ τρίτο κεφάλαιο προσπάθησα νὰ δείξω πῶς καὶ γιατί στὴν ἐποχή μας τὸ κενὸ τῆς ψυχῆς εὔρύνθηκε δσο ποτὲ μετὰ τὴν ἔμφανισῃ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τὴ σωτήρια ἐπέμβασή του στὶς ψυχὲς τῶν ἀνθρώπων. Δὲ ράτησα, δῆμως, διόλου: μήπως ἔφταιξε ὁ Ἰδιος ὁ Χριστιανισμὸς γιὰ τὴν τέτοια ἕκβαση τῆς ιστορίας τοῦ δυτικοῦ κόσμου;

'Ο Χριστιανισμὸς δὲν παρουσιάσθηκε μονάχα ως ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ καὶ ως τὸ μεγάλο του παράδειγμα. 'Ο Χριστιανισμὸς ἔγινε δόγμα, ἔγινε θρησκεία, κ' ἔγινε ἔγκοσμια ὄργανωση, ἐκκλησία. Κι' ἀπὸ τὸ ἐνα δόγμα βγῆκαν δόγματα πολλά. Κι' ἀπὸ τὴ μιὰν ἐκκλησία βγῆκαν ἐκκλησίες πολλές. Μήπως ἔφταιξε καὶ τὸ φαινόμενο αὐτὸ γιὰ τὴν ἐξέλιξη ποὺ πήραν ὁ ἀνθρωπος καὶ ἡ ιστορία; 'Ενω ἡ φωνὴ τοῦ Ἰησοῦ ἦταν μιά, οἱ φωνὲς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ Χριστιανισμοῦ ἔγιναν πολλές. Μήπως ἔφταιξε τὸ γεγονὸς αὐτό;

'Ο Ἰάκωβος Μπαίμε, ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀθῶα καὶ σοφὰ πνεύματα στὸν IZ' αἰώνα, ἐνας παπουτσῆς στὸ ἐπάγγελμά του, ἐθεώρησε ἀντιχριστιανικὲς ὅλες τὶς δογματικὲς συζητήσεις καὶ τὶς ἔριδες γύρω ἀπὸ λέξεις, γύρω ἀπὸ τὸ γράμμα. «Ἄγαπητοί μου ὀδελφοί», λέει ὁ Μπαίμε, «μὴν ἐρίζετε γύρω ἀπὸ γνῶμες! Κάθε ἔριδα εἶναι τὸ ὁμοίωμα ἐνὸς εἰδῶλου...». Καὶ σ' ἐνα ὅλο του ἔργο λέει: «Γι' αὐτὸ σᾶς λέω ὅτι δσοι δαγκώνονται μεταξύ τους καὶ ἐρίζουν γιὰ τὸ γράμμα, εἶναι ὅλοι τους Βαβέλ». Δὲ μόλωσε τόχα καὶ ὁ Παῦλος δσους δαγκώνονται μεταξύ τους; Καὶ εἶπε μάλιστα ὁ Παῦλος ὅτι ὁ Θεὸς μᾶς ἔκαμε ἰκανοὺς νὰ γίνουμε οἱ διάκονοι «καὶνῆς διαθήκης, οὐ γράμματος ὅλλὰ πνεύματος· τὸ γὰρ γράμμα ἀποκτείνει, τὸ δὲ πνεῦμα ζωοποιεῖ». Κι' δῆμως ὁ Παῦλος ἀποκρυστάλλωσε πρῶτος τὸ δόγμα — ὅρα καὶ τὸ γράμμα — τοῦ Χριστιανισμοῦ, καὶ ἵδρυσε οὐσιαστικὰ τὴ χριστιανικὴ ἔκ-

κλησία. Καὶ ἔπρεπε νὰ τὸ κάνει, ὅποιοι κι' ὃν ἦταν οἱ κίνδυνοι ποὺ ἦταν ἀναπόφευκτα συνυφασμένοι μὲ κάθε προσδιορισμὸ δόγματος, οἱ κίνδυνοι τῶν ἀμφισβητήσεων, τῶν διαφορετικῶν ἐρμηνειῶν, τῶν αἵρεσεων, τῶν διαφορετικῶν ἐκκλησιῶν. "Ἐπρεπε νὰ τὸ κάνει, γιατὶ ὁ Παῦλος, ὁ συνειδητὸς παιδαγωγός, ὁ πολιτικός, ὁ ἡγέτης, κατόλαβε ὅτι οἱ ἄνθρωποι — ὅσοι δὲ βρίσκουν τὸ Θεὸν καὶ τὸν ἔαυτό τους στὴν ἔρημο, στὴ μοναξιὰ — ἔχουν ἀνάγκη νὰ βροῦν τὴν ἀλήθεια ἢ τὴν ἐλπίδα μέσ' στὴν κοινωνία, ἔχουν ἀνάγκη, γιὰ νὰ πιστέψουν, νὰ ίδοῦν καὶ πολλοὺς ὄλλους πλαῖς τους νὰ πιστεύουν ἐπίσης, ἔχουν ἀνάγκη, μόλιστα, καὶ ἀπὸ κάτι πιὸ ἀνθρώπινο: νὰ ἀντιτίθενται σὲ ὄλλους ποὺ ἡ πίστη τους εἶναι κόπως διαφορετικὴ (ἔστω καὶ σ' ἕνα ἰῶτα) γιὰ νὰ πιστέψουν ἔτσι πιὸ πολὺ σὲ ὅ,τι οἱ ἴδιοι πιστεύουν.

"Ἐτσι, ὁ Παῦλος, ὃν καὶ ἤξερε τοὺς κινδύνους καὶ μίλησε μὲ μεγάλῃ αὐστηρότητα σὲ ὅσους, τὶς ἴδιες τὶς μέρες του, εἶχαν ἐκδηλώσει τὴν τάση γιὰ καυγάδες καὶ ἔριδες, ἵδρυσε μὲ ἀπόλυτη συνείδηση τῆς ἀνάγκης τὸν Χριστιανισμὸ ὡς καθεστῶς ἐγκόσμιο, ὡς δόγμα, ἐθέσπισε τὰ μυστήρια, καὶ ἀνάλαβε τὴν ὀργάνωση τῆς ἐκκλησίας, ὡς ὁ πρῶτος πατριάρχης, σὲ ἀνατολὴ καὶ δύση, τρέχοντας δεξιὰ καὶ ἀριστερά, διακινδυνεύοντας τὴν ζωὴ του στὶς ἄγριες θάλασσες ἢ μέσα στὰ ἄγρια πάθη τῶν ἔχθρῶν του. "Ηξερε, ἐπίσης, ὅτι ἡ ἐκκλησία, ὡς ἐγκόσμια ὀργάνωση, θὰ δώσει ἐγκόσμια δύναμη σ' ὅσους θὰ ταχθοῦν νὰ τὴ διοικήσουν, θὰ τοὺς κάνει ἄρχοντες τοῦ κόσμου τούτου, θὰ τοὺς κάνει ὄλαζονικούς, πλούσιους, δεσποτικούς, ισχυρούς. Γι' αὐτό, ὅσο μποροῦσε, προειδοποίησε ἔμμεσα τοὺς αὐριανοὺς ἡγέτες τῆς ἐκκλησίας γιὰ τοὺς πειρασμοὺς ποὺ θ' ἀντιμετώπιζαν. Καὶ τοὺς εἶπε: «"Ηδιστα οὖν μᾶλλον καυχήσομαι ἐν ταῖς ἀσθενείαις, ἵνα ἐπισκηνώσῃ ἐπ' ἐμὲ ἡ δύναμις τοῦ Χριστοῦ. Δι' ὃ εύδοκῶ ἐν ἀσθενείαις, ἐν ὕβρεσιν, ἐν ἀνάγκαις, ἐν διωγμοῖς καὶ στενοχωρίαις, ὑπὲρ Χριστοῦ· ὅταν γὰρ ἀσθενῶ, τότε δυνατός εἰμι». Καὶ δὲν εἶπε ὁ Παῦλος μόνον ὅσα ἔπρεπε νὰ πεῖ, ὀλλὰ ἔδωσε καὶ τὸ μεγάλο παρόδειγμα. Ἔνω ἦταν ὁ περιζήτητος ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς ἡγέτης ποὺ δλοι θὰ ἦταν πρόθυμοι νὰ τὸν βοηθοῦν νὰ ζεῖ χωρὶς νὰ ἐργάζεται, δὲ δεχόταν βοήθεια καὶ δούλευε μὲ τὰ χέρια του γιὰ νὰ βγάλει τὸ φωμί του. «"Ἄχρι τῆς ὥρας καὶ πεινῶμεν καὶ διψῶμεν καὶ γυμνητεύομεν καὶ κολαφιζόμεθα καὶ ὀστατοῦμεν καὶ κοπιῶμεν ἐργαζόμενοι ταῖς ἴδιαις χερσίν». Ὁ Αὔγουστίνος λέει, ὅτι ὁ Παῦ-

λος δούλευε μὲ τὰ χέρια του γιὰ νὰ μὴ γεννιέται στὴ σκέψη τῶν ἀδύνατων ὁ κίνδυνος νὰ μισήσουν τὸ Εὐαγγέλιο, νομίζοντας ὅτι ὁ Ἰδιος τὸ ἱκηρύσσει γιὰ τὸ ἀτομικό του συμφέρον. 'Ο Παῦλος ἤξερε ὅλους τοὺς κινδύνους. 'Ωστόσο, δὲ μποροῦσε νὰ κάμει ἄλλιῶς. "Επρεπε νὰ ιδρύσει τὸ δόγμα καὶ νὰ δργανώσει τὴν ἐκκλησία. 'Ο Χριστιανισμὸς θάταν, χωρὶς ὅλο, μιὰ δύναμη πιὸ καθαρὴ καὶ πιὸ ἀπρόσβλητη, ὃν δὲ γινόταν δόγμα καὶ ἐκκλησία, ὃν ἔμενε ὅπως ἡταν οτὶς μέρες τοῦ Ἰδιου τοῦ Ἰησοῦ, ὃν μ' ὅλα λόγια σὲ κάθιε καὶ οὐργια γενεὰ βρισκόταν καὶ κάποιος ταπεινὸς καὶ ἀπλὸς ἀνθρώπος πού, ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἰησοῦ, περπατοῦσε ὅπως ἐκεῖνος μὲ τοὺς μαθητές του, ἀνέβαινε κάθε τόσο στὸ ὅρος τῶν ἐλαϊῶν, ἔπλενε τὰ πόδια τῶν μαθητῶν του καὶ σταυρωνόταν. 'Η τέτοια, ὅμως, μορφὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ πιὸ καθαρὴ καὶ πιὸ ἀπρόσβλητη, θάταν δύναμη γιὰ λίγους, δὲ θὰ στήριξε καὶ θὰ δυνάμωνε τοὺς πολλούς. Κ' ἔπειτε νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ στέγη γιὰ τοὺς πολλούς. Καὶ τέτοια στέγη εἶναι μόνο τὸ δόγμα καὶ ἡ ἐκκλησία.

3.— Τὰ μεγάλα, ἄλλωστε, μειονεκτήματα τῆς ἐγκόσμιας μορφῆς ποὺ ἀναγκαστικὰ πῆρε ὁ Χριστιανισμὸς ὡς δόγμα καὶ ὡς ἐκκλησία, ἐκδηλώθηκαν ἐντονώτερα στοὺς αἰῶνες ποὺ συνδέονται μὲ τὴν πρώτη ἀποκρυστάλλωση τοῦ δόγματος καὶ τὴν πρώτη καθολικὴ δργάνωση τῆς ἐκκλησίας, παρὰ στοὺς μεταγενέστερους. Στὴν ἐποχὴ μας, μάλιστα, τὰ μειονεκτήματα αὐτὰ — εἰδικώτερα ἐκεῖνα ποὺ ἐκδηλώνονται σὲ φανατικὲς δογματικὲς ἔριδες καὶ στὴν τάσῃ τῶν χωρισμένων ἐκκλησιῶν καὶ αἱρέσεων νὰ ἀλληλοεξοντώνονται — ἔχουν πολὺ ὑποχωρήσει, δὲν ἔπηρεόζουν τὴν ἴστορία τῶν λαῶν σχεδὸν διόλου. Καὶ ὅμως, τότε ποὺ τὰ μειονεκτήματα αὐτὰ ἥταν ἔγτονα, ὁ Χριστιανισμὸς γέμιζε τὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων, ἐνῶ σήμερα ποὺ ἔχουν ὑποχωρήσει, ἔχει ὑποχωρήσει καὶ ὁ Χριστιανισμὸς ἀπὸ τὴν ψυχὴ τους. Πῶς μπορῶ λοιπὸν νὰ πῶ ὅτι φταίει ὁ Χριστιανισμὸς ὡς δργάνωση, ὡς δόγμα, ὡς ἐκκλησία, γιὰ τὴ σημερινὴ ἐπικίνδυνη μείωση κάθε μεταφυσικῆς ούσίας μέσ' στὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων, δταν στοὺς αἰῶνες ἐκείνους ποὺ ὁ Χριστιανισμὸς ὡς δόγμα καὶ ὡς ἐκκλησία εἶχε ἐμφανίσει τὴν πιὸ μεγάλη καὶ ἡθικὰ φοβερὴ κρίση του, οἱ ψυχὲς τῶν ἀνθρώπων πλημμύριζαν ἀπὸ μεταφυσικὴ ἔλπιδα;

"Ας θυμηθοῦμε τοὺς φοβεροὺς ἀγῶνες μεταξὺ Ἀθανασίου καὶ Ἀρειανισμοῦ, μεταξὺ Κυρίλλου καὶ Νεστορίου. 'Η σύνοδος

τῆς Νικαίας (στὰ 325), ἡ πρώτη οἰκουμενικὴ σύνοδος στὴν ἱστορία, καταδίκασε τὸν "Ἀρειο, ἔναν ὀπαλὸ καὶ ταπεινὸ ἀσκητὴ ποὺ δὲ Ἰησοῦς θὰ τὸν συγχωροῦσε, ὀλλὰ ποὺ ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἰησοῦ δὲν μποροῦσε νὰ τὸν συγχωρήσει χωρὶς νὰ θέσει σὲ κίνδυνο τὸ βασικό της δόγμα γιὰ τὸ ὁμοούσιον τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ. 'Ο Ἰησοῦς θ' ὀγκοῦσε, χωρὶς ὄλλο, ἐξίσου τὸν "Ἀρειο καὶ τὸν Ἀθανάσιο, γιατὶ δὲ θὰ τὸν ἔνιαζε ἀν θὰ τὸν σέβονταν οἱ πιστοὶ ὡς τὸ τελειότερο κτίσμα τοῦ Θεοῦ ἢ ὡς «ὁμοούσιον τῷ Πατρί». 'Ο Μέγας Κωνσταντῖνος, ὅμως, ἐπρεπε νὰ δῶσει μιὰ λύση ποὺ νὰ ἔνωνται τὴν ἐκκλησία καὶ νὰ στερεώνει δογματικὰ τὶς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων. Γι' αὐτὸ καὶ προτίμησε νὰ ἔξορίσει τὸν "Ἀρειο, ὅπως ἀργότερα ἀναγκάσθηκε νὰ ἔξορίσει καὶ αὐτὸν τὸν Ἀθανάσιο, ὅταν εἶδε ὅτι δὲ ὀπτράνταχτος αὐτὸς «στύλος τῆς ἐκκλησίας» (ὅπως τὸν ὀνομάζει δὲ Γρηγόριος δὲ Ναζιανζηνὸς) εἶχε μείνει γιὰ μιὰ περίοδο μόνος, προπάντων στὴ σύνοδο τῆς Τύρου (στὰ 335). Καὶ δέχθηκε ἀπὸ τότε δὲ Ἀθανάσιος ἀγόγυστα καὶ μὲ ὑπερήφανο πεῖσμα δσαὶ οἱ φανεροὶ ἢ κρυφοὶ ὀπαδοὶ τοῦ Ἀρείου, χωρὶς νὰ φταίει πιὰ δὲ γλυκὺς καὶ ισχνὸς αὐτὸς ἀσκητής, τοῦ ἐπιφυλάξαντος. 'Η δρθιδοξία πληρώθηκε ἀκριβά, ἀκριβώτερα, ἵσως, ἀπ' ὅτι πληρώθηκαν οἱ αἱρέσεις.

"Ἄν οἱ ἀγῶνες μεταξὺ Ἀρειανισμοῦ καὶ Ἀθανασίου ἢ γενικώτερα τῆς δρθιδοξίας ἐκλόνισαν δλόκληρο τὸ οἰκοδόμημα τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας, πρὶν μάλιστα συμπληρωθεῖ ἢ ἀνέγερσῃ του, οἱ ἀγῶνες μεταξὺ Κυρίλλου καὶ Νεστορίου πῆραν μιὰ μορφὴ ἥθικὰ βιαιότερη, ὀλλὰ καὶ πιὸ αίματηρή. Στοὺς φανατισμοὺς ποὺ κάνουν τὸ λαὸ νὰ γίνεται ὄχλος καὶ καταστρέφουν ἀνθρώπους καὶ κειμήλια πολιτισμοῦ ἐπρωτοστάτησε δὲ Κύριλλος, δὲ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας ποὺ φίλοι του, μοναχοὶ καὶ λαϊκοί, ήταν, στὰ 415, οἱ ἔνοχοι τοῦ φριχτοῦ θανάτου τῆς ὠραίας καὶ σοφῆς 'Υπατίας. 'Αφοῦ διαμελίσανε τὸ σῶμα της, στὰ σαρανταπέντε τῆς χρόνια, περιφέρανε οἱ Χριστιανοὶ τὰ μέλη της στοὺς δρόμους, χωρὶς μέσ' στὸν τυφλὸ φανατισμό τους ν' ἀντιληφθοῦν ὅτι τὸ σῶμα τῆς ἔστω «ἔθνιοής» 'Υπατίας ποὺ διαμελίσανε ήταν τὰ ἴματια τοῦ Ἰησοῦ ποὺ «διεμερίσαντο» οἱ Ιουδαῖοι. Καὶ μὲ τὸν Ἰωάννη ἀκόμα τὸν Χρυσόστομο τὰ εἶχε βάλει δὲ Κύριλλος. Πέρα κι' ἀπὸ τὶς δογματικὲς διαφορὲς εἶχαν ἀνάψει καὶ τὰ φοβερὰ πάθη τῆς ματαιοδοξίας, τοῦ φθόνου, τῆς ἐγκόσμιας κυριαρχίας. Εἰδικώτερα, ὅμως, ἡ συνταρακτικὴ πάλη τοῦ Κυρίλλου μὲ τὸν

πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νεστόριο εἶχε καὶ μιὰ δογματικὴ βάση ἡ ἐπίφαση. ‘Ο Νεστόριος ἔκανε διάκριση ἀνάμεσα στὶς δυὸς φύσεις τοῦ Χριστοῦ, ἀνάμεσα στὴ θεῖα καὶ ἀνθρώπινη φύση του, προτιμώντας νὰ ὀνομάζει τὴ μητέρα τοῦ ’Ιησοῦ «Χριστοτόκο» παρὰ «Θεοτόκο», θεωρώντας δηλαδὴ τὸ γεγονὸς τοῦ τοκετοῦ συγδεδεμένο μόνο μὲ τὸ ἀνθρώπινο καὶ ὅχι μὲ τὸ θεῖο στοιχεῖο τοῦ Θεονθρώπου, ἐνῶ δὲ Κύριλλος καὶ γενικὰ οἱ Ἀλεξανδρεῖς ἔφθαναν σὲ μιὰ σύγχυση τῶν δυὸς φύσεων, σχεδὸν στὴν ἐγκατόλειψη τοῦ ἀνθρώπινου στοιχείου τοῦ ’Ιησοῦ, ἀνοίγοντας ἔτσι τὸ δρόμο στὸ Μονοφυσιτισμὸ πού, ἀν καὶ ἀποκηρύχθηκε στὴ σύνοδο τῆς Χαλκηδόνος (στὰ 451), προκάλεσε ως αἴρεση ἐνας μεγάλο διχασμὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ γιὰ πολλὲς δεκαετίες. ’Αλλὰ ἐνῶ ἡ αἴρεση τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ εἶχε ως πηγή της τὸ πνεῦμα τοῦ Κυρίλλου (ἀδιάφορο ἀν ως ἴδρυτής της ἐμφανίζεται δὲ ὡς ἀναθεματισμένος) ὀρχιμανδρίτης Εὐτυχῆς, δὲ Κύριλλος, στὸν ἀγῶνα του μὲ τὸν Νεστόριο, κατάφερε νὰ ἐπικρατήσει ὁ ἴδιος ως «ὁρθόδοξος» καὶ νὰ βγάλει τὸν Νεστόριο πού, ἀκολουθῶντας τὴν παράδοση τῶν θεολόγων τῆς Ἀντιοχείας, ἐτόνιζε ἴδιαίτερα τὴ διαφορὰ τῶν δυὸς φύσεων τοῦ ’Ιησοῦ, αἵρετικό. Καὶ πῶς τὸ κατάφερε αὐτὸ δὲ Κύριλλος ποὺ πήρε θέση ἀνάμεσα στοὺς «πατέρες» τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας; Στὴ σύνοδο τῆς Ἐφέσου, τὴν τρίτη οἰκουμενική, ποὺ κάλεσε (στὰ 431) δὲ Θεοδόσιος ὁ Β', δὲ Κύριλλος παρουσιάσθηκε συνοδευμένος ἀπὸ ἐνα στόλο γεμάτο αἴγυπτιακὰ πλούτη, ἀπὸ στίφη ὀπλισμένων ναυτικῶν καὶ δούλων, ἐκῆρυξε τὴν ἐναρξη τῆς συνόδου πρὶν φθάσουν οἱ ἐπίσκοποι ποὺ ἦταν φίλοι τοῦ Νεστορίου, καὶ καταδίκασε τὸν νέον ’Ιούδα, τὸν Νεστόριο. “Οταν ἔφθασαν οἱ φίλοι τοῦ Νεστορίου, χώρισε ἡ σύνοδος στὰ δυό, ἡ ”Ἐφεσος ἔγινε πεδίο μάχης, τὸ αἷμα χύθηκε ἀφθονο, καὶ δὲ Θεοδόσιος ὁ Β', δὲ ἀδύνατος ἐγγονὸς τοῦ Μεγάλου Θεοδοσίου, ἀναγκάσθηκε νὰ διαλύσει μὲ ἀποτροπιασμὸ τὴ σύνοδο. ’Ωστόσο, ἡ ἀδελφή του Πουλχερία, μὲ τὴ βοήθεια πληρωμένων ἀπὸ τὸν Κύριλλο αὐλικῶν καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ὀχλοκρατικὴ πίεση τῶν μοναχῶν ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἰστορία ξέφυγαν ἀπὸ τὴ θεῖα μοναχιά τους καὶ μπῆκαν σὰ στρατιὰ φανατισμένων στὴν Κωνσταντινούπολη, κατάφερε νὰ πείσει τὸν Θεοδόσιο νὰ ἔξορίσει τὸν Νεστόριο. ’Ο ἔξοριστος πατριάρχης ποὺ ἦταν κι’ αὐτὸς ἔνοχος πολλῶν ἀδικιῶν καὶ διώξεων, πέρασε ἀπὸ τὶς πιὸ φριχτὲς δοκιμασίες καὶ πέθανε πρὶν ἀπὸ τὴν τέταρτη οἰκουμε-

νική σύνοδο τῆς Χαλκηδόνος πού, ἵσως, ὅν ήταν ζωντανός, νὰ τὸν ἔδικαίωνε. Τ' ὅνομά του ἔμεινε, ἔτσι, συνυφασμένο μὲ μιὰν αἴρεση· ώστόσο, ἡ αἴρεση αὐτὴ ἔδραίωσε τὸν Χριστιανισμὸν στὴν Περσία καὶ τὸν ἔφερε ὡς τὶς Ἰνδίες καὶ ὡς τὴν Κίνα.

Μετὰ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο στοὺς κόλπους τοῦ Χριστιανισμοῦ ποὺ προκάλεσε ἡ ἀντίθεση ὀνάμεσα στὸν Κύριλλο καὶ στὸν Νεστόριο, ἔρχονται οἱ βιαιότητες τῶν μονοφυσιτῶν. Τὰ Ἱεροσόλυμα, ὅπου δὲ πρότοις Ἰησοῦς δέχθηκε νὰ σταυρωθεῖ γιὰ νὰ κάνει τοὺς ὀνθρώπους πρόσους καὶ συγχώρησε οὐσιαστικὰ καὶ τοὺς δημίους του («πάτερ, ὅφες αὐτοῖς οὐ γὰρ οἴδασιν τί ποιοῦσιν»), γίνονται δὲ τόπος τῶν πιὸ ἀποτρόπαιων σκηνῶν, κι' αὐτὸς δὲ Πανάγιος Τάφος ποτίζεται μὲ τὸ αἷμα τῶν Χριστιανῶν ποὺ σκότωνται ὁ ἕνας τὸν ἄλλον. "Ἄλλες βίαιες σκηνὲς σημειώνονται στὴν Ἀλεξανδρεία, ὅπου φονεύεται καὶ διαμελίζεται δὲ Πατριάρχης Προτέριος ποὺ ἡ σύνοδος τῆς Χαλκηδόνος εἶχε ἐπιβάλει. "Ἐπρεπε νὰ ρθεῖ δὲ συνετὸς καὶ γενναῖος αὐτοκράτωρ Ζήνων ποὺ ἤξερε ὅτι οἱ «λέξεις» δὲν ἔχουν τόση σημασία, γιὰ νὰ κάνει, στὰ 482, μὲ τὸ περίφημο «Ἐνωτικὸν» μερικὲς λεκτικὲς παραχωρήσεις στοὺς μονοφυσῖτες, γιὰ νὰ καταφέρει νὰ ἐνώσει τοὺς μονοφυσῖτες τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Ἀντιοχείας μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ γιὰ νὰ τοὺς συμβιβάσει μὲ τὸ ὀρθόδοξο δόγμα ποὺ ἡ σύνοδος τῆς Χαλκηδόνος εἶχε θεσπίσει. Οἱ λεκτικές, δημοσιευτικές παραχωρήσεις του ποὺ δὲ πολιτικὸς Ζήνων ἔκαμε γιὰ νὰ σώσει τὴν ἔνότητα τοῦ Χριστιανισμοῦ, προκάλεσαν τὴν ἀντίδραση τοῦ Πάπα τῆς Ρώμης Φήλικος τοῦ Β', κ' ἔτσι σημειώθηκε, πιάνοντας ἐνα χρονικὸ διάστημα τριανταπέντε ἔτῶν, δὲ πρόλογος τοῦ μεγάλου διχασμοῦ ὀνάμεσα στὴν ἀνατολικὴ καὶ ιδυτικὴ ἐκκλησία. Μετὰ τὸν πρόλογο αὐτόν, τὸ σχῖσμα πήρε τὴν πρώτη μορφή του στὸν Θ' αἰώνα, ὅταν Πάπας τῆς Ρώμης ἦταν δὲ Νικόλαος δὲ Α' καὶ πατριάρχης στὴν Κωνσταντινούπολη δὲ σοφὸς Φώτιος, καὶ ὀποκρυσταλλώθηκε δριστικὰ στὸν ΙΑ' αἰώνα, μὲ Πάπα τὸν Λέοντα τὸν Θ' καὶ πατριάρχη τὸν Μιχαὴλ τὸν Κηρουλάριο. Ἄλλα πρὶν ὀπὸ τὸ σχῖσμα, πέρασε ἡ ἐκκλησία ὀπὸ τὸ φοβερὸ κλονισμὸ ποὺ προκάλεσε, σχεδὸν ἐνάμισυ αἰώνα, δὲ φανατικὸς ἀγῶνας ὀνάμεσα σὲ εἰκονομάχους καὶ εἰκονολότρες. Μετὰ τὶς αἰματηρὲς ἔριδες γύρω ὀπὸ τὶς λέξεις ἥρθαν οἱ φοβερὲς — αἰματηρὲς ἐπίσης — ἔριδες γύρω ὀπὸ τὶς εἰκαστικὲς μορφὲς τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν Ἅγιων. Ἡ Ρώμη ἔμεινε ἀκλόνητη στὶς εἰκόνες, ἐνῶ στὸ

Βυζάντιο αύτοκράτορες τολμηροί καὶ καινοτόμοι, ποὺ φοβήθηκαν τὶς καταχρήσεις τῆς εἰκονολατρείας καὶ τῆς σκοτεινῆς καλογηροκρατίας, ἔφθασαν στὴν ἀκρότητα ν' ἀρνηθοῦν ἀπόλυτα τὸ δικαίωμα τῆς τέχνης νὰ συνυφανθεῖ μὲ τὴν πίστη. "Αν ὁ Λέων δ Γ', ὁ "Ισαυρος, ἐγκαινιάζει τὴ μεταρρύθμιση μὲ μετριοπάθεια καὶ σωφροσύνη, ὁ γιός του Κωνσταντίνος ὁ Ε' συνδυάζει τὴ μεταρρύθμιση μὲ φοβερὲς διώξεις, κόβει γλώσσες, βγάζει μάτια, σκοτώνει. Κ' οἱ καλόγεροι, ποὺ μὲ τὸ φανατισμό τους τροφοδοτοῦν τὶς βανουσότητες τῶν εἰκονομάχων, δὲν ύστεροῦν σὲ ἄγριες πράξεις.

4.—**Τέτοιος**, λοιπόν, ἦταν στοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς ἀκμῆς του ὁ Χριστιανισμός; Ναί, τέτοιος ἦταν, κι' ὅμως ἡ ἀκμή του ἦταν μεγάλη. "Αλλωστε, δὲν ἦταν μόνο τέτοιος. Πλάι στὴ φοβερὴ μορφὴ τῆς ἐγκόσμιας παρουσίας του, τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς του, εἶχε ἡ παρουσία του — ἡ ἐγκόσμια, ἐπίσης, παρουσία του — κι' ὄλλες μορφὲς ἀγγές, ἡθικὰ μεγάλες, ὑπέροχες. Δυστυχώς, στὴν ἴστορία, σχεδὸν κανένα μεγάλο φαινόμενο δὲν εἶναι μεγάλο, χωρὶς νᾶχει καὶ τὶς δυὸς ὅψεις, τὴν καλὴν καὶ τὴν κακήν, τὴν ἀθώαντην καὶ τὴν ἔνοχην, τὴν φωτεινὴν καὶ τὴν σκοτεινήν. Πῶς μποροῦσε νὰ ξεφύγει κι' ὁ Χριστιανισμός, ως ἐγκόσμια κίνηση καὶ ὀργάνωση, ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη αὐτὴ μοῖρα; Εύκολώτερα ξεφεύγουν ἀπὸ τὴ μοῖρα αὐτὴ τὰ μικρὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς παρὰ τὰ μεγάλα φαινόμενα τῆς ἴστορίας. "Ετσι κι' ὁ Χριστιανισμός, ἀφότου μπήκε στὸ δρόμο τῆς ἴστορικῆς του ἀποστολῆς, ως φαινόμενο μεγάλο συνυφασμένο μὲ τὴν ἐγκόσμια δράση ἀνθρώπων (μὲ τὴ δύναμη καὶ τὶς ἀδυναμίες τους), ἦταν ἀναγκασμένος νὰ ύποστεῖ τὴ δοκιμασία ὅλων τῶν μεγάλων σελίδων τῆς ἴστορίας ποὺ γράφονται ὅχι μόνο μὲ τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ καὶ μὲ αἷμα, ὅχι μόνο μὲ ίδεες, ἀλλὰ καὶ μὲ πόθος, ὅχι μόνο μὲ δύλες ἢ αἰθέριες ούσίες, ἀλλὰ καὶ μὲ λάσπη.

Ἡ λάσπη, ὅμως, δὲν ἦταν περισσότερη ἀπὸ τὶς αἰθέριες ούσίες στὰ χέρια ἐκείνων ποὺ ἔχτισαν τὸ μεγάλο οἰκοδόμημα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Χωρὶς νὰ σταθῶ στοὺς ἀμέτρητους ἀγνοούς μάρτυρες πού, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ στὸ ρωμαϊκὸ κράτος, ἀκολούθησαν τὸ παράδειγμα τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῶν μεγάλων ἀποστόλων — καὶ τέτοιοι ύπαρχουν δνομαστοὶ καὶ ἀνώνυμοι (ἴσως οἱ ἀνώνυμοι νάναι μεγαλύτεροι κι' ἀπὸ τοὺς δνομαστοὺς) —, ἀλλά θυμηθῶ μερικὰ μεγάλα πνεύματα, μερικὲς καρ-

διες μεγάλου ήθικοῦ διαμετρήματος, ποὺ στοὺς ἕδιους ἐκείνους αἰώνες τοῦ αἵματος καὶ τῆς λάσπης στάθηκαν ἐπάνω ἀπὸ τὴ λάσπη, ἐπάνω ἀπὸ τὰ πάθη. 'Ο Ἀθανάσιος, ἢν καὶ ὅμεσα συνυφασμένος μὲ τοὺς πιὸ φανατικοὺς ἄγῶνες, μὲ τὰ πιὸ σκονισμένα καθημερινὰ γεγονότα, στάθηκε μεγάλος ὡς ψυχὴ ποὺ ἔμεινε ἀλύγιστη στὶς πιὸ σκληρὲς δοκιμασίες. Ποτὲ δὲν ἀδίκησε, ἐνῷ δέχθηκε ὁγόγγυστα νὰ τὸν ἀδικοῦν. Πάλεψε μὲ πεῖσμα (ἡ θρησκευτικὴ του σκέψη ἦταν, ἄλλωστε, μᾶλλον ἀφελῆς), ποτὲ ὅμως μὲ Βαναυσότητα. Πέντε φορὲς ἐξορίσθηκε, καὶ δέχθηκε νὰ ἀδικηθεῖ καὶ ἀπ' αὐτὸν τὸν Μεγάλο Κωνσταντīνο. "Οταν ἔμεινε σχεδὸν ὀλομόνσχος, ἔμοιασε μὲ ἄγιο. 'Ο Ιουλιανὸς τὸν κακομεταχειρίσθηκε λιγώτερο ἀπ' ὅτι τὸν κακομεταχειρίσθηκαν οἱ χριστιανοὶ αὐτοκράτορες καὶ ἐπίσκοποι. Σύγχρονοι μὲ τὸν Ἀθανάσιο ἦταν οἱ τρεῖς ἄλλοι μεγάλοι πατέρες τῆς ἐκκλησίας: ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, ὁ Μέγας Βασίλειος. "Αν δὲ Ἰωάννης, αὐστηρότατος στὸ ἥθος, ζητῶντας ἀπὸ τὸν ἑαυτό του περισσότερος ἀπ' ὅσα ζητοῦσε ἀπὸ τοὺς ἄλλους, παρηγόρησε καὶ ἐνίσχυσε ἡθικὰ πάντοτε τοὺς πολλοὺς καὶ τοὺς ἀδύνατους καὶ ἐμαστίγωσε τοὺς ἰσχυρούς, τοὺς πλιούσιους καὶ τὴν αὐτοκράτειρα Εύδοξία (γι' αὐτὸ κ' ἐξορίσθηκε καὶ πέθανε, στὰ 407, ὑποκύπτοντας στὶς κακουχίες), ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος, οἱ δυὸ ἀδερφικοὶ φίλοι, ἀρκετὰ πρεσβύτεροι ἀπὸ τὸν Ἰωάννη, σημειώνουν μὲ τὴν ἀδιαίρετη ἡθικὴ παρουσία τους ἐναὶ ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα καὶ ὠραιότερα γεγονότα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Φιλάνθρωποι, ἀπαλοὶ (ὁ Γρηγόριος ἦταν, μάλιστα, ἀπαλότερος ἀπ' ὅτι ἔπρεπε κ' ἔτσι δὲ διακρίθηκε στὴ διοίκηση τῆς ἐκκλησίας), ἀφιερωμένοι στὸ πνεῦμα καὶ στὸ ἥθος τοῦ Χριστιανισμοῦ (χωρὶς νὰ μποροῦν, στὶς μέρες ποὺ ἔζησαν, νὰ παραμελήσουν καὶ τὸ γράμμα καὶ τὸ δόγμα), ἀνθρωποι τῆς δημιουργικῆς μοναξιᾶς ποὺ τοὺς ἔκαμε νὰ γράψουν σελίδες γεμάτες ἡθικὴ σοφία, οἱ δυὸ φίλοι στερέωσαν ὅχι μόνο τὴν ἐκκλησία, ὄλλα καὶ τὶς ψυχὲς τῶν πιστῶν. 'Ο Γρηγόριος ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὰ ἀξιώματα (δὲν τοῦ ταίριαζε ἡ ἔξουσία, οὔτε καν ἡ ἐκκλησιαστική), ἐνῷ ὁ Βασίλειος τὴν ἀσκοῦσε γιὰ νὰ βοηθάει τοὺς φτωχοὺς καὶ τοὺς ἄρρωστους, ἀλλὰ καὶ γιὰ ν' ἀντιστέκεται στοὺς ἰσχυρούς, ὅπως ἀντιστάθηκε στὸν αὐτοκράτορα Οὐάλη, ἀδιαφορώντας γιὰ τὶς ἀπειλὲς καὶ τὶς διώξεις.

Οί τρεῖς αύτοὶ μεγάλοι πατέρες τῆς ἐκκλησίας, μαζὶ μὲ τὸν Γρηγόριο τὸν Νύσσης (τὸν ἀδερφὸν τοῦ Μεγάλου Βασιλείου), εἶναι, μετὰ τὸν Ὡριγένη ποὺ ἔγραψε, δίδαξε καὶ δοκιμάσθηκε στὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ Γ' αἰώνα, οἱ δημιουργοὶ ταυτόχρονα τῆς χριστιανικῆς σοφίας καὶ τοῦ χριστιανικοῦ ἥθους. Καὶ παράλληλα μὲ τοὺς τρεῖς μεγάλους, στὸ ἕδιο ἡθικὸν ὕψος καὶ μὲ πνευματικὴν πληρότητα ποὺ σημειώνει τὸν πρῶτο μεγάλο σταθμὸν στὴ νεώτερη εὐρωπαϊκὴ σκέψη γενικά, προβάλλει ὁ Αὔγουστινος. Ἰδρύοντας ὁ Αὔγουστινος τὴν αὐτοβιογραφία ὡς αὐτοβιογραφία τῆς ψυχῆς (στὸ ἔργο του «Ἐξομολογήσεις»), καθὼς καὶ τὴ φιλοσοφία τῆς ιστορίας (στὸ δεύτερο μέρος τοῦ ἔργου του «Ἡ Πολιτεία τοῦ Θεοῦ»), ἔφερε τὸν Χριστιανισμὸν πολὺ πιὸ πέρα ἀπὸ τίς λέξεις καὶ τὰ σύμβολα, τὸν ἔκαμε, μὲ βάση τὸ πνεῦμα τῆς Ἀγίας Γραφῆς, νὰ μπορεῖ νὰ συναγωνισθεῖ τὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ σκέψη. Ἀγωνίσθηκε, βέβαια, ὁ Αὔγουστινος καὶ ὡς ἀπολογητής, πάλεψε δογματικὰ μὲ τὸν Πελάγιο καὶ μὲ τὴν αἵρεση τῶν Μανιχαίων (τῶν ὀπαδῶν τῆς ἀνάμικτης μὲ «ζοροαστρικὸν» στοιχεῖα διδασκαλίας τοῦ Πέρση Μανί, ἐνὸς θεολόγου τοῦ Γ' αἰώνα), πάλεψε μ' ὅλα λόγια μὲ τὸν ἕδιο τὸν παλαιότερο ἔαυτό του, γιατὶ κι' ὁ ἕδιος πέρασε ἀπὸ τοὺς Μανιχαίους πρὶν φθάσει στὸν καθαρὸν Χριστιανισμό, ὅλα ὡς μοναδικὸν ὅπλο καὶ στοὺς δογματικοὺς ἀγῶνες του ἔχρησιμοποίησε τὴν πειθῶ, ποτὲ τὴ βίᾳ, τὸν πνευματικὸν διάλογο, ποτὲ τὴν ἔριδα. Ὁ Αὔγουστινος ἔχυσε στὴ ζωὴ του πάρα πολλὰ δάκρυα, ἔκλαψε ὁ ἕδιος πολύ, ὅλλα δὲν ἔκαμε ὅλλους νὰ πονέσουν καὶ νὰ κλάψουν. Πεθαίνοντας, στὰ 430, σὲ ἡλικία ἔβδομηνταέξη ἑτῶν, ὅταν οἱ Βόνδαλοι πολιορκοῦσαν τὴν Ἰππώνα, τὴν ἔδρα τῆς ἐπισκοπῆς του, ἔκλαιγε καὶ μετανοοῦσε καὶ γιὰ τ' ἀμαρτήματα ἀκόμα ποὺ δὲν εἶχε διαπράξει ὁ ἕδιος, γιὰ τὶς ἀμαρτίες δλων τῶν ὅλων ἀνθρώπων. «Ως νέος εἶχε κι' ὁ ἕδιος ἀμαρτῆσει, γιατὶ ἡ φύση του ἦταν ἔντονα αἰσθησιακή, ὅλλα περιπατώντας στὸν κῆπο του (τὴ σκηνὴ ποὺ σημειώθηκε μιὰ μέρα τοῦ Ἰουλίου τοῦ 386, τὴν περιγράφει ὁ ἕδιος) στάθηκε ὀριστικὰ στὶς ἀκόλουθες φράσεις τοῦ Παύλου (ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν πρὸς Ρωμαίους): «ὡς ἐν ἡμέρᾳ εὐσχημόνως περιπατήσωμεν, μὴ κώμοις καὶ μέθαις, μὴ κοίταις καὶ ἀσελγείαις, μὴ ἔριδι καὶ ζῆλῳ· ὅλλα ἐνδύσασθε τὸν κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, ικαὶ τῆς σαρκὸς πρόνοιαν μὴ ποιεῖσθε εἰς ἐπιθυμίας». Καὶ φώναξε τὸν ἀδερφικό του φίλον Ἀλύπιο — ἡ φιλία στὴ ζωὴ

τοῦ Αύγουστίνου ἦταν ἡ μεγαλύτερη χαρά του — , τοῦ διάβασε τὴν παρικοπὴν ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Παύλου, καὶ ὁ Ἀλύπιος, παίρνοντας τὸ βιβλίο ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ φίλου, προχώρησε στὴν ἀμέσως ἐπόμενη φράση τοῦ Παύλου, σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς πιὸ χριστιανικές: «Τὸν δὲ ἀσθενοῦντα τῇ πίστει προσλαμβάνεσθε...». "Ετσι εἶγινε ὁ Αύγουστίνος αὐστηρὸς στὸν ἑαυτό του, ὅλλα ἐπιεικῆς γιὰ τοὺς ὄλλους.

Δέκα χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Αύγουστίνου, στὰ 440, ἀνέβηκε στὸν ἐπισκοπικὸν θρόνο τῆς Ρώμης ὁ πρῶτος μεγάλος Πάπας, ὁ Λέων ὁ Α'. Μὲ τὴν παρουσία του στὴ Ρώμη σημειώθηκε καὶ ἡ πρῶτη συγειδητὴ προβολὴ τῆς ἰδέας τοῦ Παπισμοῦ. 'Ο Λέων ὁ Α', στὰ κηρύγματά του, δὲν ὄφισε εὐκαιρία χωρὶς νὰ τονίσει ὅτι ὁ ἐπίσκοπος τῆς Ρώμης εἶναι ὁ διάδοχος τοῦ ἀποστόλου Πέτρου. "Ετσι μπορεῖ νὰ δημιουργήθηκαν οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὸ διχασμὸν ἀνάμεσα στὴ Δύση καὶ στὸ Βυζάντιο (ποὺ τὴν πρῶτη ἐκδήλωσή του τὴν ἔκαμε ὁ Πάπας Φῆλιξ ὁ Β', μερικὲς διεκαετίες ἀργότερα), ὄφισε δῆμως ν' ἀποκρυσταλλώνεται καὶ ὁ πυρήνας τοῦ νεώτερου εὐρωπαϊκοῦ κόσμου ποὺ δίχως αὐτὸν οἱ βάρβαροι τοῦ βορρᾶ θὰ ἦταν δύσκολο νὰ συγκεντρωθοῦν στὴ νέα τους χριστιανικὴ κοινότητα. 'Ο Λέων ὁ Α' ἦταν, βέβαια, προπάντων ἔνας ἐγκόσμιος ἥγετης, γι' αὐτὸν χρειάστηκε νᾶναι συχνὰ σκληρός. Οἱ αὐτοκράτορες ἦταν, ὄλλωστε, μακριὰ καὶ ὁ Λέων ἦταν ἀναγκασμένος νὰ ἔκτελει καὶ καθήκοντα πολιτικῆς ἔξουσίας, προετοιμάζοντας ἔτσι τὴν Ἰδρυσην καὶ τοῦ παπικοῦ κράτους ποὺ σημειώθηκε στὰ τέλη τοῦ Ή' αἰώνα. Δὲν ἔσπευσε, τόχα, ὁ Λέων στὴ Μάντουα (στὰ 452) γιὰ ν' ἀντιμετωπίσει τὸν 'Αττίλα καὶ δὲν ἔσωσε τὴν Ἰταλία δλόκληρη, πείθοντας τὸν πιὸ ἄγριο βασιλιὰ τῶν Ούννων νὰ ὑποχωρήσει καὶ νὰ φύγει; Δὲν ἔπεισε, ἐπίσης, στὰ 455, τὸ βασιλιὰ τῶν Βανδάλων Γεζέριχο ποὺ μπῆκε στὴ Ρώμη καὶ ποὺ τὴν ἐλεηλάτησε, νὰ λυπηθεῖ τὴ ζωὴ τῶν Ρωμαίων; Πῶς μπόρεσε ἡ «πειθὼ» νὰ παίξει ἔναν τόσο σωτήριο ρόλο στὴν ιστορία καί, μάλιστα, στὶς φοβερὲς καὶ σκοτεινὲς ἐκείνες ὠρες; 'Η δύναμη τοῦ Χριστιανισμοῦ δείχτηκε, ἀπὸ τὴν πρῶτη στιγμή, μεγαλύτερη ἀπὸ τὶς ὀδυναμίες ποὺ συνυφάνθηκαν μὲ τὴν ἐγκόσμια δργάνωσή του. 'Ο Λέων μπορεῖ νὰ μὴν ἦταν ἄγιος, ὅλλα ἦταν «μέγας», ὅπως καὶ ὀνομάζεται, «μέγας» ὡς Χριστιανὸς γιατὶ μόνο ἡ χριστιανικὴ πίστη μπορεῖ νὰ πείθει καὶ τοὺς ὄπιστους.

ΕΡΓΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΤΗΜΟΥ ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΙΩΑΝΝΙΝΑΣ
ΔΙΕΤΟΝΗΣ ΕΠΙΤΗΜΟΥ ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΙΩΑΝΝΙΝΑΣ

‘Ο Πάπας Γρηγόριος ὁ Α΄, στὰ τέλη τοῦ ց’ αἰώνα, ἐμφανίζει καὶ χαρακτηριστικὰ προσωπικῆς ἀγιωσύνης. Τὸν εἶχε ἐμπνεύσει, ἄλλωστε, καὶ ὁ ὅγιος Βενέδικτος, τὸν εἶχαν ἐμπνεύσει καὶ βαθύτατα ἐπηρεάσει τὸ παράδειγμα καὶ τὸ ἔργο τοῦ ἡθικὰ πανίσχυρου ἐρημίτη τοῦ Μόντε - Κασσίνο ποὺ δὲν πρόλαβε, βέβαια, νὰ τὸν γνωρίσει, ἀλλὰ ποὺ τὴ μορφή του, περιγράφοντάς την καὶ σ’ ἔναν ἀγιογραφικὸν «διάλογο», τὴν εἶχε ὀδιάκοπα μπροστὰ στὰ μάτια του. «Μέγας» ὀνομάσθηκε καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Α΄ καὶ ἥταν ἀληθιγὰ μεγάλος. Ἡταν καὶ ἀπαλός, ὅχι μόνον ἰσχυρός. Ἀντιμετώπισε μὲ γενναιότητα τὸν κίνδυνο τῶν Λογγοθάρδων, μοίραζε μὲ γενναιοφροσύνη τὰ εἰσοδήματα τῆς ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας, ἥταν ἀκούραστος σὲ συγγραφικὴ ἐργασία ποὺ σκοπός της ἦταν ἡ ἡθικὴ στερέωση τῶν συνειδήσεων, ἀλλὰ καὶ ἡ ὁργάνωση τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ μοναχικοῦ βίου, ἐθρήνησε ως γόνος παλαιῶν ρωμαϊκῆς οἰκογένειας τὴν κατάπτωση τῆς Ρώμης («Ποὺ εἶναι ἡ σύγκλητος, ποὺ ὁ λαός»;), καὶ στάθηκε ὀρθὸς ἐπάνω σὲ τόσα ἐρείπια χωρὶς ποτὲ νὰ λυγίσει.

5.— Γιὰ νὰ δείξω τὴν ἡθικὴ καὶ πνευματικὴ ἀκμὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ, στοὺς αἰῶνες ποὺ παράλληλα μὲ τὴν ἀκμὴ του ἐμφανίζουν καὶ τὶς πιὸ σκοτεινὲς πλευρὲς καὶ τὶς πιὸ διαλυτικὲς κινήσεις μέσ’ στοὺς κόλπους του, στάθηκα σὲ μερικὰ μεγάλα ὀνόματα, σὲ μερικὲς προσωπικότητες ποὺ ἔχουν σημειώσει καὶ ἔξωτερικοὺς σταθμοὺς στὴν ιστορία. Πίσω ἀπὸ τὸ προσκήνιο τῆς ιστορίας, ἀμέτρητοι εἶναι οἱ φορεῖς τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος ποὺ ζοῦσαν τὴ σταύρωση τοῦ Ἰησοῦ, ὅπως τὸ ἀπαίτει ὁ Παῦλος ὅταν λέει: «πάντοτε τὴν νέκρωσιν τοῦ Ἰησοῦ ἐν τῷ σώματι περιφέροντες, ἵνα καὶ ἡ ζωὴ τοῦ Ἰησοῦ ἐν τῷ σώματι ἡμῶν φανερωθῇ». Ὁ Χριστιανισμός, ως ἐγκόσμια ὁργάνωση, παρουσίασε ὅλες τὶς ὀδυναμίες καὶ κακὲς πλευρὲς ποὺ εἶναι συγκαταστάτες μὲ κάθε ἀνθρώπινῃ ὁργάνωση, ἀλλὰ βόηθησε τὸν ἀνθρωπὸ νὰ δείξει καὶ τὶς πιὸ μεγάλες ἀρετές του, ἔκαμε τὸν στρατιώτη Σεβαστιανό, τὸν ὅγιο καὶ μάρτυρα ποὺ τὴν ὁραίανεανικὴ μορφή του ἀγάπησε ὁ Γικρέικο, ν’ ἀντιμετωπίσει ἀγέρωχα τὸν Διοκλητιανό, κ’ ἔκαμε τὸν Αύγουστινο νὰ ὑπερνικήσει τὸν ἔαυτό του. Κ’ εἶναι ὁ ἔαυτός μας πολλὲς φορὲς πιὸ ἐπικίνδυνος ἀπὸ τὸν πανίσχυρο Διοκλητιανό.

“Ἄν δὲν παρουσίαζε ὁ Χριστιανισμός, ως ἐγκόσμια ὁργάνωση, τὶς ὀδυναμίες καὶ κακὲς πλευρὲς ποὺ παρουσίασε, ὁ κό-